

نقش مردم در مقابله با فتنه ها از منظر آیات و روایات

سیده محترم سید احمدی^۱

چکیده

خداوند در قرآن، واژه فتنه را در آیات متعددی بیان کرده و همواره خطر بروز فتنه ها را در جوامع گوشزد نموده است و همچنین، ضرورت مقابله همگانی با آن را بسیار تاکید کرده است. فتنه بعنوان بلاها و مصائب اجتماعی دامن همه را می گیرد و به اصطلاح، تر و خشک در آن، باهم می سوزند. افراد جامعه نه تنها باید وظیفه خود را در قبال آن انجام دهند، بلکه موظفند دیگران را هم به انجام آن وادارند. مسلمانان برای به سلامت گذشتن از چنین فضایی که سبب آمیخته شدن حق و باطل، غبار آلود و گمراه کننده شده است، باید عوامل بوجود آورنده چنین فضایی را بشناسند و راههای مقابله از آن را بکار ببرند تا بتوانند خود را از معرکه نجات دهند. با توجه به اینکه، روشنگری های زیادی در رابطه فتنه های اجتماعی و راهکارهای مبارزه با آن صورت گرفته و کتاب های زیادی در این زمینه نوشته شده، شناخت حق و باطل و تمیز بین این دو برای عامه مردم دشوار گردیده است. به خاطر اهمیت بالای این مسئله و شناخت فتنه ها، این مقاله درصدد است با روش توصیفی و با استفاده از منابع معتبر دینی، تمام تلاش خود را به کار بگیرد و شیوه هایی را که کلام خدا و اهل بیت (علیهم السلام) در مقابله با فتنه ها بیان داشته اند، مطرح نموده و نقش مردم را در مقابله با فتنه، با رجوع به قرآن و گرفتن انس و ارتباط بیشتر با این کلام وحی الهی، که در آیات متعددی، وحدت و برادری، اجتناب از تفرقه افکنی و رفع شبهه اندازی را تنها راه نجات از فتنه معرفی کرده، بهره مندی از روایات اهل بیت (علیهم السلام)، گوش جان سپردن به کلام خیر خواهان و رهنمودهای ولایت فقیه، با ایجاد و تقویت بصیرت که موجب بیداری و آگاهی عمیق مردم با ولایت فقیه است و همینطور بستن راه نفوذ دشمن، تبیین نماید.

کلید واژه ها: شناخت فتنه، مقابله با فتنه، بصیرت مردم، ولایت فقیه، وحدت.

^۱. طلبه سطح ۲، حوزه علمیه امام حسین (علیه السلام)، چالوس

در طول تاریخ بشر، همواره حوادثی مرکب از حق و باطل جریان داشته و سبب ایجاد ناآرامی ها و آشوب ها شده است. این حوادث در فرهنگ اسلامی "فتنه" نامیده می شود. فتنه در قرآن به معنای محصول عذاب، آزمایش و امتحان و واقع نمودن خود یا دیگران در عذاب است و همینطور یک "فساد کبیر" از آن بیان شده است. از آنجا که بلا و امتحان از سنت های مهم الهی در رشد و تکامل انسان ها بویژه مسلمانان است، قطعاً خداوند متعال این میدان را وسیله ای برای هوشیاری، تربیت فکری و اعتقادی مسلمانان قرار داده است تا میزان صداقت و ادعا، ایمان و کفر و تحمل و ناشکیبایی مشخص شود. این فتنه ها و آشوب ها از دو جبهه حق و باطل، همواره وحدت جوامع اسلامی را دچار اختلال کرده و موجب مصائب اجتماعی می شود. اثر فتنه ها ی اجتماعی عوام و خواص را در بر می گیرد؛ خواص را به علت فتنه گری و عوام را به علت سکوت و پیروی از آنان و این اختلافات، پراکندگی و ناهماهنگی در مسائل اجتماعی، موجب شکست برنامه ها خواهد شد و عواقب سوء دنیوی و اخروی آن شامل همه افراد جامعه می گردد. (حاجی خانی و بید سرخی، علی، راهکارهای مبارزه با فتنه های اجتماعی با تکیه بر آیات و روایات، ص ۹۸، ۱۳۹۲). خداوند در قرآن، در آیات بسیاری اشاره می کند که انسان همواره در معرض انواع و اقسام امتحانات قرار دارد و این همان مساله ای است که رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) به آن اشاره کرد و فرمود: "إِذَا انْتَبَسَتْ عَلَيْكُمُ الْفِتْنُ كَقَطْعِ الْأَيْلِ الْمُظْلِمِ فَعَلَيْكُمْ بِالْقُرْآنِ". هنگامی که فتنه ها مانند پاره های شب تاریک به شما روی آورند بر شما باد روی آوردن به قرآن. (حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۶۹). لذا مردم بویژه مسلمانان که به سرنوشت خود حساس هستند در این فتنه ها و بلاها باید به دنبال راه روشن، تمام تلاش خود را در ایجاد و تقویت "بصیرت" به کار بگیرند و با افزایش بصیرت به مقابله با فتنه ها بپردازند.

با توجه به اینکه امروزه فتنه ها رو به گسترش است و بخاطر اهمیت بالای این مساله و شناخت فتنه ها، محقق به دنبال آن است تا نقش مردم را در مقابله با فتنه ها از منظر قرآن تبیین نماید و راههای در امان ماندن از اینگونه حوادث را بشناساند و برخورد صحیح و مبارزه با آن را آگاهی دهد و تمام تلاش خود را در ایجاد و تقویت راههای مقابله با فتنه بکار بگیرد و با افزایش آن، جامعه را به سوی سلامت و امنیت سوق دهد. موضوع این مقاله همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و آثار علمی متعددی در این زمینه به جهت آگاهی دادن به مردم در راستای مقابله با فتنه ها نوشته شده است از جمله: "نقش بصیرت دینی در عبور از فتنه ها با تاکید بر دیدگاههای مقام معظم رهبری (اصغر مهری)" و نیز "فتنه گری و نقش بصیرت در مهار فتنه (فاطمه کاظم

آرایی و دیگران) ". البته آثاری که تاکنون در این زمینه نوشته شده به طور کامل و جامع به مسئله مورد نظر نپرداخته اند؛ اما این مقاله در صدد است تا، به روش توصیفی و با مراجعه به منابع معتبر دینی، به طور جامع و مستقل به نقش مردم در مقابله با فتنه ها بپردازد و با استفاده از دستورات دین مبین اسلام از منظر قرآن، پیشنهادهایی مفید در جهت مقابله با فتنه ها ارائه دهد که، رجوع به قرآن کریم و پیروی از اهل بیت (علیهم السلام) و همچنین داشتن بصیرت و ایجاد روحیه حقیقت شناسی، راههایی هست که می توان به کمک آنها به مقابله با فتنه ها پرداخت.

وظایف و نقش مردم در مقابله با فتنه ها به صورت متعددی در قرآن بیان شده است :

۱_ وحدت مسلمانان:

وحدت، مقوله ای است که از دیرباز در فرهنگ دینی کشورهای اسلامی وارد شده و به مرور جایگاه ویژه ای یافته است. آیه ای که مستقیماً در قرآن بر وحدت تاکید می شود، آیه ۱۰۳ آل عمران است: "واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا..."

در این آیه خداوند، مسلمانان را با جوهر عقیده اسلام که یگانگی راه خداست فرا می خواند و اعتصام به حبل و چنگ زدن به ریسمان خدا هم وسیله این یگانگی است. عالمان و روشنفکران شیعه و سنی خصوصاً طی چند قرن اخیر به مسئله وحدت اسلامی اهتمام خاصی می ورزند. قرآن کریم از یک سو پیامدهای مثبت اتحاد را بازگو می کند، از مومنان می خواهد تا با یاد کردن دوران تلخ تفرقه و آشوب در حفظ آن بکوشند. زیرا اتحاد میان امت مومن اتحادی است که به خواست خداوند متعال شکل گرفته و تحقق یافته است. بر همین اساس موضوع وحدت، تفرقه و نزاع مکرراً، برای جلوگیری از فتنه در قرآن مطرح شده و دیدگاه بزرگان شیعه و اهل سنت به وحدت، آیات مهم وحدت در مبارزه با فتنه و تفرقه افکنی حائز اهمیت است. تاریخ نیز، گویای این حقیقت است که شخصیت های زیادی بودند که در جهت وحدت کلمه مسلمین با فکر و عمل اقدام کرده اند. قبل از همه خود پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) با نفی هرگونه اختلافی با هر بهانه و شعاری در دعوت مسلمین به وحدت اسلامی توجه خاصی مبذول داشته است. بنابراین خداوند در آیات متعددی وحدت و برادری را تنها راه نجات فتنه معرفی می نماید. (پایگاه اطلاع رسانی حوزه، نشریه حسنا، تابستان ۱۳۹۲، شماره ۱۷، www.hawzah.net)

۲_ مبارزه با تفرقه افکنی:

از منظر قرآن طرح ها و راههای متعددی برای مبارزه با فتنه در جامعه وجود دارد که یکی از مهمترین آنها مبارزه با "تفرقه افکنی" است. خداوند در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران می فرماید: "به ريسمان الهی چنگ زنید و متفرق نشوید." تنها به وسیله تمسک به قرآن و اسلام است که می توان از خطر سقوط نهایی، نجات یافت. فعل نهی "لا تَفَرَّقُوا" در آیه "وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا". هم موید است و می گوید: به راههای متفرق نروید و به قبله واحدی روی آورید. هدف واحدی داشته باشید. به راهی بروید که قرآن دستور داده و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) امر کرده است. اختلاف و تفرقه، از عوامل مهم انحطاط و فروپاشی تمدن ها و جوامع بشری و امت های دینی بوده است. اصرار و تاکید قرآن مجید در این آیات درباره اجتناب از تفرقه و نفاق، اشاره به این است که این حادثه در آینده در اجتماع آنها وقوع خواهد یافت و مردم آگاه باشند و به مقابله با تفرقه افکنی بپردازند.

۳ _ رفع شبهه اندازی:

یکی از راههای ایجاد فتنه و شگردهای فتنه گران ایجاد شبهه، در ذهن مردم است. امام علی (علیه السلام) می فرماید: "از شبهه دوری کنید، زیرا شبهه به قصد فتنه و گمراه کردن ساخته شده است." (محمّدی ری شهری، میزان الحکمه، ۱۴۱۳ ق، حدیث ۹۱۰۲) این شیوه مبارزه که با القای شبهه های فکری و اعتقادی، باورهای دینی مردم را متزلزل و مضطرب می کند، یکی از خطرناک ترین شیوه مبارزه با اسلام و معارف اسلامی است. دشمن در این شیوه از طریق سلاح های نرم و به شکل مسالمت آمیز از راه قلم و رسانه می کوشد تا افکار و اندیشه های مسلمانان را به انحراف بکشاند. در اینجا وظیفه مسلمانان آگاه کردن و توجیه کردن مردم از حقایق دینی است. قرآن دو بار به صورت جداگانه به این مسائل مهم پرداخته و می فرماید: "وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ وَلَا تَكْتَفُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ". حق را با باطل نپوشانید و حقیقت را با اینکه می دانید، کتمان نکنید. (بقره، آیه ۴۲) با توجه به آیه قرآن، کتمان حق حرام و اظهار آن واجب است. بنابراین مردم با تبیین و روشنگری حقایق و بازگویی آنها، می توانند به رفع شبهه افکنی در مقابل فتنه ها، کمک شایانی نمایند. (ذوالفقاری، شهاب الدین، جاوری، محمد جواد، افشای طرح های ایجاد فتنه در قرآن کریم، ص ۳۵، ۱۳۹۱، پژوهش های زبانشناختی قرآن) لذا، با توجه به وجود دشمنان اسلام که هر روز، فتنه های جدیدی را پایه گذاری می کنند، قرآن کریم مردم را در دعوت به وحدت، مبارزه با تفرقه افکنی و رفع شبهه اندازی، بسیار سفارش کرده و نهی از اختلاف را به

نهایت رسانده است. بنابراین ، مردم باید انس و ارتباط خودشان را با این کلام وحی بیشتر کنند و با رجوع به قرآن و دستوراتی که خداوند در مورد وجود فتنه در آیاتش ذکر کرده ، فتنه ها را بشناسند و راه مقابله با آن را از قرآن پیدا کنند.

راههای مقابله مردم با فتنه، بر اساس روایات اهل بیت (علیهم السلام) عبارتند از:

۱_ سکوت و خلوص مردم:

نظر به اینکه فتنه یک جریان پنهان و پشت پرده است، فتنه گران مایل نیستند خود را با قضایای فرعی درگیر کنند ، بنابر این اگر افراد جامعه سکوت کنند و چشم بر آن ببندند، به تعبیر امام علی علیه السلام " عَمِيَ عَنْهَا " از آسیب و بلای فتنه گران سالم می مانند و مورد تعرض قرار نمی گیرند. چون مردم با سکوت خود، مهر تایید بر عملکرد آنان می زنند و به نوعی شریک می شوند ؛ اما کسانی که بی تفاوت نمی گذرند جریان فتنه را در جامعه پیگیری می کنند ، آماج حملات فتنه گران قرار می گیرند .

به فرموده مولا امیر المومنین : " أَصَابَ الْبَلَاءُ مَنْ أَبْصَرَ فِيهَا " هر کس بینا باشد و در آن بنگرد (بخواهر حقیقت آن را برملا سازد) ، بلا و مصیبت به او رو می آورد. (نهج البلاغه ، ترجمه شهیدی، خطبه ۹۳، ص ۸۶)

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در حدیثی دیگر ، اخلاص و تقوی را موجب مصونیت از حضور و نفوذ فتنه گران می داند . انسان پرهیزگار و خود ساخته با نیروی الهی در مقابل کژی ها و انحراف ها می ایستد و مقاومت می کند و خداوند نیز بر اساس قول و قرار خود زمینه نجات او را فراهم می سازد.

۲_ پذیرش نصیحت خیر خواهان:

حضرت علی (علیه السلام) برای مقابله از فتنه و رهایی از آن فرمودند: " نصیحت ها ، پند و اندرزهای خیرخواهان رابشنوید و از جان و دل آن را بپذیرید ". (غرر الحکم ، ح ۲۴۹۴)

یکی از برنامه های فتنه گران آن است که آنان قداست و حرمت ها را می شکنند و روح بی اعتمادی را حاکم می سازند تا در مقابل حرکت ویرانگرشان ، مانع و سدی وجود نداشته باشد.

گونه دوم نیز، امدادهای غیبی الهی که در نتیجه اجرای تعالیم انبیاء در زندگی ، موجب تقویت نیروی بصیرت می گردند. (همان ، ص ۲۴-۲۵)

جامعه‌ای که از بصیرت لازم برخوردار باشد، نه تنها حق را می‌بیند و باطل را در چهره‌های گوناگون تشخیص می‌دهد، بلکه عملاً از حق جانبداری می‌کند و از پیشوایان حق اطاعت می‌نماید، چنین جامعه‌ای و مردمی با رهبران الهی صادقانه رفتار می‌کنند و در عوض در سختی‌ها و مشکلات مورد اعتماد آنها هستند و در دام دشمن قرار نمی‌گیرند.

اما مردمی که امام علی علیه السلام بر آنها حکومت می‌کرد، به دلیل آنکه فاقد بصیرت بودند به سادگی در دام دشمن افتادند. آنها نمی‌توانستند چهره روشن و زیبای حق را مشاهده کنند، از این رو ، نه از حق جانبداری کردند و نه از امام خویش فرمانبری داشتند. با امام خود یکرنگ نبودند و امام نیز نمی‌توانست در بحران‌ها به آنها اعتماد کند. این گونه بود که حکومت امام علی علیه السلام در اثر بی بصیرتی یاران ایشان و مردم آن دوران، شکست خورد و در تاریخ اسلام حکومت دیگری که در ساختار اندکی شباهتی به آن داشته باشد پدید نیامد، تا پس از قرن‌ها تلاش و مجاهدت ، به برکت رهبری امام خمینی رحمت الله علیه، در جامعه ایرانی بصیرتی به وجود آمد ، که در پرتو آن مردم حق را دیدند و با نهایت صداقت از پیشوای خویش اطاعت و از حق جانبداری کردند و امام با اعتماد به خدا و همراهی چنین مردمی توانست انقلاب اسلامی را در ایران به پیروزی برساند. (برگرفته از بیانات مقام معظم رهبری ، بصیرت و استقامت، ص ۱۶-۱۷)

امام خمینی رحمت الله علیه ، در وصیت‌نامه سیاسی - الهی خود درباره آنها فرموده است : من با جرات مدعی هستم که ملت ایران و توده میلیونی آن در عصر حاضر، بهتر از ملت حجاز در عهد رسول الله ، کوفه و عراق در عهد امیرالمومنین و حسین بن علی صلوات الله و سلامه علیهما می‌باشند. (وصیت نامه امام، بند - ج ، نقش مردم) بدین سان ، انقلاب بزرگ و شکوهمند اسلامی در ایران، تحقق یافت .

بی‌تردید، تثبیت نظام جمهوری اسلامی در ایران ،محصول بصیرت جامعه ایرانی و تداوم این نظام نیز در گرو بصیرت اکثریت قاطع این مردم است و هدف مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای از تاکید بر ضرورت برنامه‌ریزی برای افزایش بصیرت همگان ،به ویژه نسل جوان ،چیزی نیست جز ادامه یافتن این راه ،تا روزی که پرچم جمهوری اسلامی به دست صاحب اصلی آن، حضرت بقیه الله الاعظم ارواحنا فداء و عجل الله فرجه داده

شود و البته آن روز نیز ، عنصر اصلی در جهانی شدن اسلام و ارزش‌های اسلامی ، "بصیرت" خواهد بود. (همان، ص ۷۳)

سخنان مهم مقام معظم رهبری ، در فضای کنونی جامعه ، در سال‌های اخیر، تاکید بر ضرورت تقویت بصیرت است .ایشان بصیرت را علاج فتنه ها معرفی کردند و فرمودند: ملتی که بصیرت دارد و مجموعه جوانان کشور وقتی بصیرت دارند، آگاهانه حرکت می‌کنند و قدم برمی‌دارند. جوانان عزیز! هرچه می‌توانید در افزایش بصیرت خود و در عمق بخشیدن به بصیرت خود، تلاش کنید و نگذارید دشمنان از بی‌بصیرتی ما استفاده کنند. (سخنان رهبر در جمع مردم چالوس و نوشهر ۱۳۸۸/۰۷/۱۵) .

در ماجرای دفاع از دین ،از همه چیز بیشتر برای انسان ، بصیرت لازم است. بی‌بصیرت‌ها فریب می‌خورند و در جبهه باطل قرار می‌گیرند بدون اینکه خود بدانند. بصیرت یعنی روشنی دل ، آگاهی ها، هوشیاریها ، که قدرت معنوی می‌طلبد. بصیرت یعنی دل را با خدا مرتبط و متصل کردن، با چشم دل خدا را می‌شود دید: "لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ". (آیه ۱۰۳ سوره انعام).

یک نکته اساسی که باید به آن توجه نمود این است که؛ چشم فتنه کماکان در حال فعالیت شبانه روزی است .

جریان فتنه‌ها موجب بیداری و آگاهی عمیق‌تر عموم مردم و مدافعان انقلاب اسلامی با ولایت فقیه شده است. (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری <https://farsi.khamenei.ir>)

ان شاءالله ملت بزرگ با همت و کار مضاعف و تقویت بصیرت راه مقابله با فتنه‌ها را خواهند یافت و گوش به فرمان رهبر عزیز انقلاب ، راه حضرت علی و زهرا و حسین - علیهم السلام - را تا شهادت یا پیروزی ادامه خواهند داد و از مسئولانی حمایت خواهند کرد که در راه اسلام ناب و فکر امام(ره) و منافع ملی، تابع ولایت فقیه و قانون باشند.

نتیجه

در طول تاریخ بشر همواره، حوادثی مرکب از حق و باطل جریان داشته و سبب ناآرامی‌ها و آشوب‌ها شده است. این حوادث در فرهنگ اسلامی، فتنه نامیده می‌شود. این فتنه‌ها و آشوب‌ها از دو جبهه حق و باطل، همواره وحدت جوامع اسلامی را دچار اختلال کرده و موجب مصائب اجتماعی می‌شود. خداوند در قرآن، در آیات

بسیاری اشاره می‌کند که انسان همواره، در معرض انواع و اقسام امتحانات می‌باشد؛ لذا، با توجه به اهمیت این مسئله، ضرورت دارد؛ مردم به ویژه مسلمانان که به سرنوشت خود حساس هستند باید، تمام تلاش خود را به کار بگیرند تا با فتنه‌ها مقابله کنند .

راه‌های مقابله با فتنه به این صورت است :

۱_ مردم باید با قرآن، این کلام وحی الهی، انس و ارتباط بیشتری بگیرند و با توجه به دستوراتی که خداوند در مورد فتنه در آیاتش ذکر کرده، فتنه‌ها را بشناسند و راه مقابله با آن را با رجوع به قرآن پیدا کنند.

۲_ با توجه به اینکه هر روز دشمنان اسلام فتنه‌های جدیدی را پایه گذاری می‌کنند، مسلمانان باید به روایات اهل بیت (علیهم السلام) و ولایت فقیه رجوع کنند، تا راه‌هایی از فتنه‌ها را از رهنمودهای ایشان بیابند و مسئولین در کنار مردم ولایتمدار متحد شده، همچون سدی محکم در برابر اهداف دشمنان بایستند و فتنه‌هایشان را خنثی کنند.

۳_ ایجاد و تقویت بصیرت، موجب بیداری و آگاهی عمیق‌تر عموم مردم و مسئولان با ولایت فقیه شده است، در نتیجه با شناخت درست و به موقع فتنه‌های دشمنان را بی‌اثر و دیگران را از خطرات آن آگاه می‌کنند و جامعه را به سمت سلامت و امنیت سوق می‌دهند.

فهرست منابع

*قرآن کریم

۱. نهج البلاغه ، ترجمه جعفر شهیدی ، تهران ، علمی و فرهنگی ، ۱۳۹۸.
۲. ابوالقاسمی، محمد جواد ، موج در موج ، بازشناسی فتنه از منظر امام علی (ع)، تهران ، عرش پژوه ، چاپ اول ، ۱۳۸۳.
۳. شیخ حر عاملی ، محمدبن حسن ، وسائل الشیعه ، تحقیق؛ محمد رضا الحسینی الجلالی، قم ، موسسه ال البيت علیم السلام ، ۱۳۷۰.
۴. طباطبایی، سید محمدحسین ، تفسیر المیزان ، تهران ، دارالکتب اسلامی، چاپ چهار دهم ، ۱۳۶۲.
۵. محمدی ری شهری ، محمد ، فرهنگنامه بصیرت ، ترجمه ؛ حمید رضا شیخی ، قم ، دارالحديث، چاپ سوم ، ۱۳۹۰.
۶. مکارم شیرازی ، ناصر ، تفسیر نمونه ، تهران ، دارالکتب اسلامی ، ۱۳۸۸.
۷. بیانات مقام معظم رهبری ، بصیرت و استقامت، تهران ، موسسه ایمان جهادی ، گرد آوری و تنظیم ؛ مرکز صهبا ، چاپ اول ، ۱۳۸۹.
۸. آئین رحمت ، حجت الاسلام احمد حیدری ، علی غبیشاوی / فرزند آوری در آئینه روایات اسلامی
سایت (www.makarem.i):
۹. شناسنامه علمی مقاله پژوهشنامه معارف اسلامی ، علی حاجی خانی و علی بید سرخی ، راهکارهای مبارزه با فتنه های اجتماعی با تکیه بر آیات و روایات.
۱۰. خبرگزاری مهر: قربانپور ، بهرام ، خطر سقوط جمعیت با سقط جنین / فرزندآوری
(www.mehrnews.com)
۱۱. خبرگزاری میزان: گودرزی ، مهدی، نکات مهم پیرامون اهمیت و ارزش فرزند آوری در دین
مبین اسلام
(www.mizanonline.ir)
۱۲. پژوهشهای زبان شناختی قرآن
(<https://civilica.com>)
۱۳. سایت ویکی فقه
(<https://fa.wikifegh.ir>)
۱۴. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری:
(<https://farsi.khamenei.ir>)

